

مهمترین جامع التواریخ مصور

بقلم آقای

دکتر مهدی بهرامی

در تحت عنوان «نسخه های مصور جامع التواریخ رشیدی» استاد دانشمند آقای عباس اقبال مدیر محترم مجله یادگار هفت نسخه از کتبی را که در ریع رشیدی نوشته شده انتشار داده و توجه خوانندگان را با اهمیت تاریخی آنها جلب نموده اند ولی یکی از آنها بالنسبه مهمتر و درخور آنست که جداگانه از نظر صنعت مورد مطالعه قرار گیرد.

البته جای هیچگونه تردید نیست که منظور اصلی نگارنده این مقاله تحقیق تاریخی و معرفی نسخی بوده است که در زمان حیات خواجه رشیدالدین فضل الله نوشته شده ولی نباید گمان برد که تصاویر این نسخ همه در یک زمان و در ریع رشیدی تهیه شده باشد اینک برای رفع چنین سوء تفاهمی زمان نقاشی آنها را در اینجا بطور اختصار تعیین می کنیم:

۱- بخش آخر جامع التواریخ موزه بریتانیا بنشانه ADD.16888 راجع بتصاویر این نسخه اطلاع درستی در دست نیست.

۲- دو قسمت از نسخه عربی جامع التواریخ که در سال ۷۰۷-۷۱۴ نوشته شده قدیمترین نسخه تاریخ داری است که تا کنون نوشته شده است، برخلاف عقیده برخی از دانشمندان چنین بنظر میرسد که تصاویر این کتاب همه پیش از سال ۷۱۸ بدست چند استاد در ریع رشیدی باتمام رسیده باشد.

۳- اوراقی از يك نسخه مصور همان چند ورق از جامع التواریخ است که در مجموعه یارش و اتسن Parish Watson موجود و تصاویر آنها را پیاپیاب قرن هشتم هجری نسبت میدهند.

بعلاوه در امریکا در مجموعه کورکیان و در موزه متروپلیتن متجاوز از پنجاه صفحه دیگر مشاهده میشود که برخی از آنها سابقاً در ضمن حراج مجموعه طبایخ بفروش رسیده و بر روی یکی از آنها تاریخ ۷۱۸ نیز خوانده میشود ولی در صحت این تصاویر تردید است ۱.

تصویر درخت بودا در کتاب جامع التواریخ ادینبورگ (۷۱۴)
(نقل از مجله صنایع اسلامی ۱۹۳۵)

۴ - نسخه جامع التواریخ کتابخانه پاریس بنشانه 1113 Supp. persan بسیار مشهور و باعتقاد مرحوم بلوشه در زمان حیات خواجه رشیدالدین تهیه شده است ۲ ولی پس از تحقیقات کاملتری در نمایشگاه لندن معلوم شد که تصاویر این نسخه همیشه متعلق با آغاز قرن نهم هجری میباشد ۳

۱ - رجوع کنید به

Catalogue Des Objets D , art d ' orient composant La collec -
tion De M . Emile Tabbagh , Vente De Hôtel Druot , Paris 20-21
Mars 1935 , Fig . 136-145 , S . Dimand , A handbook of Moham-
edan decorative arts ' N . Y. 1930 Fig . 3 .

E . Blooht , Des enluminures des Miniaturistes Orientaux . ۲
Paris 1926 PP . 76-78

Binyon , Wilkinson , Gray , Persian Miniature , Painting , London . ۳
1933 , P.35

پرفسور کونل با ذکر نمونه‌ی تاریخ‌داری که در سال ۷۹۰ ساخته شده و با مقایسه با تصاویر جامع‌التواریخ دولت‌راهمپور تصاویر نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی پاریس را اولاً جدیدتر از سال ۷۹۰ دانسته و ثانیاً نشان داده است که برخی از تصاویر آن از روی نسخه‌ی دولت‌راهمپور تقلید شده است ۱ .

۵ - نسخه‌ی جامع‌التواریخ طویق‌پوسرای استانبول ... شامل دو جلد و بزبان

تصویر کوه‌های هندوستان در کتاب جامع‌التواریخ رشیدی (۷۱۴)
(نقل از مجله‌ی صنایع اسلامی ۱۹۳۵)

فارسی است در پشت جلد اول آن در میان ترجمی که بسبک تیموری تذهیب شده تاریخ انجام کتاب را ۷۱۷ نوشته و نام شاه‌رخ‌بن امیر تیمور گورکانی در پشت جلد دوم خوانده میشود. چنانکه آقا اوغلو یاد آور شده بیشتر تصاویر این کتاب در زمان تیموریان مرمت گردیده و آنچه بالنسبه سالمتر مانده (مانند اوراق ۲۵۵ تا ۲۸۵)

و رنگ آمیزی (آبی پررنگ و قهوه و قرمز شنجرفی) سبک نقاشی قرن هشتم را حفظ نموده است ولی متن رنگ پریده تصاویر و طرحهای بیجان و ناملایم این نسخه فرضی آغاز قرن هشتم را از نظر دور میسازد.
همین عقیده را دیگران نیز اظهار داشته اند ۱.

تصویر زاغ در کتاب منافع الحیوان (۱۶۹۹) پیرمرکان
(نقل از مجله صنایع آسیائی ۱۹۳۵)

ربع رشیدی یکی از بزرگترین مراکز فن نقاشی و تذهیب کشور بوده که نامش در ردیف شیراز و تبریز و هرات در تاریخ صنایع اسلامی ایران ثبت رسیده بلکه

۱ - Aga Oglu Preliminary Notices On Some Persian Illustrated Manuscripts In The Topkapu Saray Muzesi, Ars Islamica 1934-35 PP. 183-184

Ivan Stchoukine, La Peinture Iranienne, Paris 1936, P.84

نسبت بآنها از حیث زمان تقدم داشته و در پیشرفت فن آرایش کتاب نقش بزرگتری را ایفا نموده است.

علت اعتبار روز افزون آن موقع جغرافیائی و اقتصادی تبریز پای تخت ایلخانان بوده که پس از زوال دولت عباسی و از بین رفتن راههای جنوبی کشور و بندر سیراف و بصره اعتبار یافته و مستقیماً از راه ارمنستان و ارزروم و طرابوزان بدریای سیاه و روم و کشورهای اروپای شرقی و جنوبی ارتباط پیدا کرده و مرکز تلاقی خطوط بازرگانی آسیائی و اروپائی را تشکیل میداده و از روی سیاحت نامه هائیکه از مسافرین ایتالیائی و اروپائی در دست مانده بسهولة میتوان بمنتهای رونق بازارهای تبریز پی برد.

تصویر تولد حضرت رسول در کتاب جامع التواریخ (۷۰۷) دانشگاه ادینبورگ
(نقل از کتاب قاشی در اسلام تألیف آرنلد)

راجع بجماعت هنگفتی از قراء خوش آواز و طلاب علم و علما و هنرمندان و مؤذنین و کارگران که از اطراف و اکناف جهان در ربیع رشیدی گردآمده و کاروانسراهای عالی و دکا کین و خانه‌ها و حمامها و بساتین و کارخانه های کاغذ سازی و رنگ رزی و نخ رسی و دارالضرب و بیمارستان و دانشگاه و کتابخانه که بدستور خواجه رشیدالدین

در آنجا ساخته شده بود در نامه ای که خواجه پسرش سعدالدین حاکم شام نوشته مطالب مفیدی ذکر شده که مرحوم ادوارد برون و آقای مجتبی مینوئی آنرا مورد استفاده قرار داده اند . ۱

تصویر مجلس الهام بحضرت مریم در کتاب جامع التواریخ رشیدی (۷۰۷) دانشگاه ادینبورگ
(نقل از کتاب نقاشی در اسلام تألیف آرلند)

بطور کلی حمله خانمان سوز مفول موجب از بین رفتن صنایع کشور نگشته و بلافاصله پس از سالهای سخت ۶۱۷ تا ۶۲۹ در بیشتر کشور دست بمرمت و ساختمان زده شده و آثاری مانند محراب زرین فام متعلق بمسجد میدان کاشان که در نهایت امتیاز

۱. در ضمن مکاتبات رشیدی شماره ۵۱ که بیشتر در تصرف ادوارد برون بوده و خلاصه آنرا در کتاب «تاریخ ادبیات ایران» متن انگلیسی ص ۸۷-۸۰ انتشار داده و امروز در کتابخانه بریتیش نگاهداری میشود و آقای مینوی ترجمه کامل آنرا با عکس بچاپ رسانیده است :

Bull. Of the American Institut For Iranian Art and Archaeology
June 1938 , Pp. 248-252

در سال ۶۲۳ ساخته شده (امروز در موزه برلن) گواه اعتبار کارگاههای بزرگ کاشی است که هنوز بسبک دوران خوارزمشاهیان پایدار مانده بوده.

نمونه آثار بعد از این تاریخ نیز در امامزاده یحیی ورامین (۶۶۰ تا ۶۶۳) و در مسجد جامع رضائیه (۶۷۶) و میل رادکان شرقی در خراسان (۶۸۰) و برج علاءالدین در ورامین (۶۸۸) و برج کاشمر و پیر بکران (۶۹۸-۷۰۳) و آرامگاه بایزید بسطامی (۶۹۹-۷۰۳) مشاهده میشود که همه در شمار زیباترین اشیاء کشور بشمار رفته و از حیث کاشی کاری یا گچ بری یا تزیینات آجری بسیار ممتازند و نام

تصویر حضرت مریم در کتاب آثار الباقیه (۷۰۷) دانشگاه ادنבורگ
(اقتباس از طرح ژرفین کلیو در کتاب نقاشی ایران)

عبدالمؤمن بن شرفشاه نقاش تبریزی که در مسجد رضائیه کار کرده و محمدشاه در پیر بکران و محمد بن حسین بن ابی طالب مهندس داغستانی در آرامگاه بایزید بسطامی در تاریخ هنرهای کشور جاودان خواهد ماند.

اما نقاشی کتاب تا پیش از سال ۷۰۰ هجری رونق زیادی داشته و سبک زمان خوارزمشاهیان که در نیمه دوم قرن هشتم هجری رو بتنزل گذارده بود بیم آن میرفت

که در میان تأثیرات زیاد بیگانه که بدست مسیحیون یا اهالی ترکستان در تبریز اشاعه می یافت نیست و نبود گردد.

ولی خوشبختانه توجه غازان خان پیروش و نگاهداری عناصر ایرانی جان و رونق تازه‌ئی بقوای ذوقی ملی ایرانیان بخشید و دوران جدیدی در فن نقاشی کشور بروز نمود و آنرا باید بمنزله نهضت بزرگی دانست که بایجاد شاهکار هائی مانند جامع التواریخ رشیدی (۷۰۷-۷۱۴) و شاهنامه مشهور بنام دُمت (در حدود ۷۳۵) منتهی گردیده است.

در نقاشی کتاب آثار اولی چنین بنظر میرسد که از دوره ایست که هنوز نقاش ایرانی شخصیت کاملی احراز نکرده و در مقابل تأثیرات زیاد بیگانگان مقنون و متحیر بوده است، طرفداری شدید ایلخانان از اقوام بودائی و مسیحی و بهبود و ارتباط روزافزون با سواحل دریای مدیترانه و آسیای مرکزی از چندی پیش مقدمات آنرا فراهم کرده بود. اما دوره دوم که حاکی از جنبشی ملی است دوره ایست که ایرانیان پس از آشنائی بسبک کار اروپائیان و مؤانست با ذوق و سلیقه نقاشان ترکستان طرز بیان اندیشه و تخیلات صنعتی ملی خود را تکمیل نموده و با فتح و فیروزی کامل طلیعه سبک جدید نقاشی را بدنیاء اعلام داشته اند و سبک کار ایشان در این دوره همان شیوه ایست که بعدها در بغداد و شیراز یا هرات و تبریز دنباله آن ادامه یافته و تکمیل گردیده است.

بهمین مناسبت زمان ساخت تصاویر کتاب جامع التواریخ رشیدی ادببورگ را باید پیش از دوره دوم اعتبار ربع رشیدی (۷۱۸-۷۳۶) یعنی دوره وزارت خواجه غیاث الدین محمد پسر خواجه رشیدالدین فضل الله دانست.

بطور اجمال میتوان تصاویر این نسخه جامع التواریخ را بقرار ذیل تقسیم نمود
۱- وابسته بشیوه ترکستان و چین: تصویر درخت بودا و کوههای هندوستان ۲

و نجات حضرت موسی ۱ و جام سحر آمیز بودا ۲ و غیره .

در این تصاویر بیشتر مناظر طبیعت طرف توجه سازنده بوده و همه بسبک نقاشی چین ساخته شده و از روی نمونه‌هاییکه در قرن هشتم هجری هنوز در ترکستان رواج داشته اقتباس گردیده است .

رشته کوههای بلند هندوستان یکی از زیباترین مناظر این کتاب است و آن شبیه بقلل مرتفعی است که در پشت سرهم سر بفلک کشیده و بتدریج ارتفاع یافته است در پیش تصویر تپه‌های متوسط و درختان وسیلهٔ سنجش بلندی رشته کوههای بزرگ گردیده و بدین طریق بنظر بلندترین قله روی کره زمین را در نظر بیننده جلوه گرمی سازد .

دور کوهها را رشته‌ای از صخره فرا گرفته و بسبک مرسوم نقاشی چین پررنگ‌تر (ناشی از بکار بردن مرکب چین) نموده شده و خطوطی چندسبک کار را تأیید کرده است . در نمایش حرکت امواج آب که در ضمن راه کف آورده بصورت هلالهای روی هم انباشته که در روی آن گل های تزئینی بوجود آمده و حباب‌های کوچک هوا اطراف آنها گرفته و همچنین دوهاهی درشت که یکی روبجلو و دیگری در برابرش خم شده نمونه‌های اصلی چینی همان تصاویر روی ظروف بوده که تا دورهٔ سونگ (۹۶۰-۱۲۷۹ میلادی) در ترکستان و چین متداول بوده است .

درخت کهن‌سال بودا مجوف و بصورت رشته‌های باریکی با زمین بافته و کره‌های بزرگ چوب آن در میان هلالهای متحدالمرکز مانند چشمان درخت نموده شده ؛ نظیر این درخت در کتاب منافع‌الحيوان مجموعهٔ پیرین مرگان نیز مشاهده شده و مخصوصاً از مقایسهٔ طرز نمایش جریان آب که عیناً در این دوسنخه بیک سبک نمایش یافته میتوان یقین داشت که اولین بخش تصاویر کتاب منافع‌الحيوان در ربع رشیدی ساخته شده و هیچ يك از تصاویر کتاب متعلق بمراغه نیست .

از مقایسه آن با کتاب آثارالباقیه دانشگاه ادینبورگ که در سال ۷۰۷ نوشته شده عناصر رومی آنرا نیز میتوان بیان نمود ۱

۲- وابسته بسبک نسطوری و مسیحی- تصویر جبرئیل و حضرت رسول ۲ و معراج ۳ و الهام بحضرت مریم ۴ و تولد حضرت رسول ۵ و نصب حجرالاسود در کعبه ۶ و غیره نقاشی مسیحی هم از راه ترکستان و هم مستقیماً از روم در تبریز راه داشته و تمیز بین آنها چندان آسان نیست و نمایل عقیده برخی از مستشرقین هانند آرنلد بسمت ترکستانست چنانکه سبک نمایش بالهای جبرئیل که در کنار بازوان او قرار گرفته با نمونه های هانوی بیش از آثار مسیحی ارتباط دارد ۷ در صورتیکه در تصویر تولد حضرت رسول فرشتگان شبیه بنمونه های مسیحی با دو بال کوچک که در پشت آنها جا گرفته و زلفان حلقه دار بسمت طفل نوزاد رو آورده و در پشت ستون ایوان پیرمردی ریش سفید (یوسف) مجلس تولد حضرت مسیح را بیاد می آورد.

همچنین در تصویر الهام بحضرت مریم در موقع آب آوردن از چشمه و پیکر جبرئیل بدون بال که بی شباهت یکی از تصاویر حواریون نیست نکاتی از نقاشی مسیحی اقتباس گردیده . قامت بلند و چین های فراوان جامه حضرت محمد و چهره جبرئیل با ابروان مورب و چشمان کوچک دنباله دار و طرز نمایش هاله نور همه فرض تأثیر ترکستان را تأیید میکند و باید گفت که آنچه مستقیماً نقاشان تبریز از روی تابلوهای کوچک اروپائی که ارغون در نامه خود بفیلیپ لبل نام برده ۸ یا از طرف مبلغین دین مسیح در کوچه و بازار بمعرض نمایش گذارده میشده آموخته اند چندان زیاد نبوده و منشأ اصلی سبک نقاشان کتاب جامع التواریخ ادینبورگ ترکستان بوده است .

۱- تصاویر نسخه منافع الحيوان مجموعه پیر بن مرگان بسیار متفاوت است و لافل در سه زمان مختلف ساخته شده که اولین آن یکی پس از تاریخ کتاب ۶۹۹ و آخرین آنها در قرن نهم یا دهم بوده است رجوع شود بکتاب نقاشی ایران در زمان عباسیان و منقول تألیف ایوان چوکین ص ۷۹۰۸ و Arnold and Grohman , The Islamic Book , Florence 1929 Flg 3 6.39

۲- نقاشی در ۱- لام تألیف Arnold تصویر ۲۰ - ۳ - ایضاً ۵۶

۴- « » ۲۴ . ۵ . « » ۲۳ - ۶ . « » ۱۹

۷- « » س ۱۰۱-۹۹

۸- D, Ohsson, Hist. des Mongols, Lahaye 1834-35 .